

УДК 94:37.02(082) «1991 – 2025»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.17>

ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1991–2025 РР.

Митрофаненко Юрій,

доктор історичних наук,

доцент кафедри

Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

ORCID ID: 0000-0001-5371-3918

У публікації розглянуто тенденції розвитку громадянської та історичної освітньої галузі в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Окреслено напрями та подальші перспективи дослідження визначеної проблематики. Особливість генезису суспільствознавчої освітньої галузі полягає у тому, що її трансформація, спричинена відновленням незалежності України, розпочалася чи не найраніше з усіх інших освітніх галузей. Це суттєво вплинуло на підходи до викладання історії України, стало однією з причин запровадження курсу «Громадянська освіта», формування окремої освітньої галузі. Її основне завдання полягало у формуванні засад громадянського суспільства в Україні. Громадянська та історична освітня галузь зазнала трансформації під впливом процесів розвитку українського державотворення наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. На сучасному етапі ці завдання не втратили своєї актуальності, вони мають суттєвий вплив на процеси українського державотворення. Досвід попередніх поколінь освітян та науковців став основою реформування суспільствознавчої освітньої галузі.

На сучасному етапі розвитку української дидактики метою громадянської та історичної освітньої галузі визначено формування аксіологічної компетентності шляхом розуміння причинно-наслідкових зв'язків між процесами минулого, сучасного, осмислення взаємозалежності між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами; формування громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності верховенства права та нетерпимості до корупції.

Громадянська та історична освітня галузь пройшла декілька етапів змін у період трансформації української освіти ХХ–ХХІ ст. На сучасному етапі ці завдання не змінилися, вони мають бути вдосконалені та модернізовані, бо мають велике значення для процесів українського державотворення.

Ключові слова: історія, громадянська освіта, громадянська та історична освітня галузь, аксіологічна компетентність, сучасні освітні технології, актуальні проблеми громадянської освіти.

Mytrofanenko Yurii. Development paradigms civic and historical educational industry in the conditions of the formation of civil society 1991–2025

The article attempts to present publication progress of civic and historical educational industry trends are considered in Ukraine in the end XX – on XXI of century. The feature of genesis of social science educational industry consists in that her transformation caused by proceeding in незалежності Ukraine began or not before in all from all other educational industries. It substantially influenced on going near teaching of history of Ukraine, became one of reasons of input of course «Civil education», forming of separate educational industry. Her a basic task consisted in forming of principles of civil society in Ukraine. Civic and historical educational industry tested transformations under act of processes of development of Ukrainian creation of the state in the end XX – at the beginning XXI of century On the modern stage these tasks did not lose the actuality, they have substantial influence on the processes of Ukrainian creation of the state. Experience of previous generations of teachers and scientists became the basis for reforming social studies education.

At the current stage of development of Ukrainian didactics, the goals of civic and historical education are defined as follows developing axiological competence through understanding the cause-and-effect relationships between past and present processes, comprehending the interdependence between global, national, and local processes; the formation of Ukrainian citizens and their active civic position based on democracy, patriotism, respect for human rights and freedoms, recognition of the value of the rule of law, and intolerance of corruption.

Civic and historical education has undergone several stages of change during the transformation of Ukrainian education in the 20th and 21st centuries. At the present stage, these tasks have not changed; they need to be improved and modernized because they are important for the processes of Ukrainian statehood.

Key words: history, civic education, civic and historical education, axiological competence, modern educational technologies, current issues in civic education.

Особливість громадянської та історичної освітньої галузі полягає у тому, що її реформування розпочалася чи не найраніше з-поміж інших освітніх галузей. Роком значних змін для суспільствознавчої

освітньої галузі, таку назву вона мала до запровадження програми Нової української школи, став 1991 р. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР проголосила Декларацію про державний суверенітет України. 24 серпня 1991 р. депутати ухвалили Акт про незалежність України. 01 грудня 1991 р. під час Всеукраїнського референдуму за це рішення проголосували 90,32% громадян України. Мешканці усіх двадцяти чотирьох областей, Автономної Республіки Крим, міст з особливим статусом Київ та Севастополь підтримали це рішення більшістю голосів. Уже наступного дня розпочався процес міжнародного визнання України. Першими Україну привітали сусідня Польща та Канада – держава з чисельним та дієвим прошарком української діаспори, сформованої упродовж кількох хвиль української еміграції. 06 грудня 1991 р. було прийнято Закон про створення Збройних Сил України. А 08 грудня 1991 р. після Біловезьких угод припинив своє існування СРСР. «Українське питання» було розв'язане шляхом створення суверенної Української держави.

Відновлення української державності відразу позначилося на парадигмі змін викладання історії України переходом до принципу україноцентризму. Головним завданням цієї освітньої галузі було виховання громадянина – патріота відновленої Української держави. Никифор Григорій, міністр освіти в уряді УНР, правонаступницею якої стала Україна, писав про важливість громадянської та історичної освіти для розвитку соціальної та громадянської компетентностей: «Ніхто, напевне, не стане сперечатися з тим, що *навчання дітей рідної історії – це перший ступінь національного освідомлення*, бо хоча, скажімо, діти й знають рідну мову, навіть граматику її та класичні зразки рідної літератури, та *все ж цього мало задля того, щоб поставити дитину на міцний науковий ґрунту національної свідомості, національного самовпевнення, без якого людина завше вагається й не знає, куди її пристати*» [9, с. 3].

Советська українська історична дидактика не мала такого ґрунту. Довелося звертатися до істориків діаспори. Першою спробою викладання історії України за новими концепціями та науковими підходами після відновлення незалежності стала праця Ореста Субтельного, канадського історика, представника української діаспори, «Україна. Історія», яку, за словами відомого історика Федора Турченка, тоді читали та опрацьовували всі – від школярів до академіків [18, с. 14]. Пізніше українська історикня Наталя Яковенко та історик Ярослав Грицак підготували дві книги «Нарисів з історії України» [5; 23]. Ці ґрунтовні дослідження знайомили читачів із найновішими теоріями й інтерпретаціями процесів українського націєтворення, розглядали його в міжнародному контексті і, на нашу думку, мали значний вплив на зміну свідомості вчителів історії.

В умовах поширення та розвитку концепції Нової української школи, що передбачає суттєве та змістовне реформування системи української освіти та пошуку нових моделей викладання історії України, великого значення набуває осягнення досвіду попередників, причетних до зміни парадигми викладання історії України у 90-ті роки ХХ ст. Ця тема впродовж тривалого часу не втрачає своєї актуальності серед істориків [6]. Одним із прикладів фахового осмислення цих процесів у науковому викладі є дослідження Ф. Турченка «Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника» [18]. Автор фахово простежив генезис української історичної освіти, важливим складником якої є розвиток громадянських та соціальних компетентностей у контексті зміни підходів до викладання історії України [13]. Під *громадянськими та соціальними компетентностями* ми розуміємо цінності проактивної патріотичної особистості, пов'язані з ідеями демократії справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, що передбачають спроможність діяти як відповідальний громадянин України, держави, що прагне позбутися советсько-російського колоніального минулого і стати членом Європейського Союзу та Північноатлантичного військового альянсу.

Ф. Турченко, знаний в Україні та за її межами історик, автор значної кількості монографій та підручників з історії України, був активним учасником процесу оновлення парадигми української громадянської та історичної освітньої галузей [16–20]. Він належить до істориків, які, незважаючи на значну кількість ґрунтовних досліджень, ніколи не був «кабінетним». Свої знання з історії минулого завжди вмів застосовувати для відповідей на виклики сьогодення, що є вагомою та важливою рисою професії науковця та педагога. Його монографія «Україна – повернення історії...» що вийшла в 2016 р., також вирізняється актуальністю змісту, часом появи та відповідає запитам громадян України, бо розповідає про віхи змін парадигми української історичної освіти на шляху до запровадження компетентнісного підходу та концепції Нової української школи.

Праця Ф. Турченка «Україна – повернення історії...» аналізує процес зміни наукових концепцій та парадигм під час пошуку теоретичних засад, якими керувалися розробники змін концепцій викладання історії України від 1991 р. до запровадження компетентнісного підходу та концепції Нової української школи. Це був важливий час змін для історичної освіти, який став складовою частиною сучасного етапу державотворення. А підручник як своєрідний «паспорт держави» був першою вдалою спробою

декомунізації мислення стосовно нашого минулого та подолання явища, яке Л. Костенко влучно назвала «амнезією історичної пам'яті» [12].

Хронологічно дослідження Ф. Турченка охоплює декілька періодів: доба перебудови та відновлення незалежності України (1985–2000), коли визріла необхідність появи змін у викладанні історії України та відбулися перші кроки стосовно реформування історичної освіти. Про це йдеться в розділі з інтелектуально провокативною назвою: «Україна без історії». Перші роки незалежності – ідея та спроба змін у програмах з історії України, переосмислення підходів до викладання історії в школах з позицій проактивного суб'єктного навчання, спроб запровадження елементів демократизму та дитиноцентризму в організації навчально-виховного процесу, потреби в появі фахового та якісного підручника з історії України. Про це йдеться в розділах «Історична освіта в Україні на початку незалежності» та «Історія країни, якої не було». Назва останнього розділу символічна. Саме такими словами частина вчителів історії розпочинали викладати своїм учням історію України...

Саме тоді були ухвалені суттєві зміни до програм із вивчення історії України, всесвітньої історії, основ правознавства, як варіативний складник програм було запроваджено предмети «Ми – громадяни України», «Людина і світ», «Громадянська освіта» [1]. Автор цього розділу був одним із тих, хто пройшов навчання з методики викладання подібних курсів та популяризував їх серед освітян Кіровоградської області. У 2000 р. було введено 12-бальну систему оцінювання, більш гнучку та демократичнішу, ніж попередня 5-бальна шкала. Було розроблено чіткі критерії оцінювання, серед яких були й вимоги оцінювати історичні персоналії та процеси з позицій демократизму та україноцентризму.

У 2004 р. в умовах Помаранчевої революції, головною метою якої було збереження демократії в Україні та її європейського курсу, за підтримки міжнародних і громадських організацій розпочався процес упровадження ЗНО (зовнішнього незалежного оцінювання), що стало вагомим кроком у боротьбі з корупцією під час вступу абітурієнтів до вищих навчальних закладів. Одним з обов'язкових предметів за вибором стала історія України. Метою ЗНО було і залишається підвищення рівня освіти історичної освіти населення України, культурної компетентності, а також забезпечення реалізації конституційних прав громадян на рівний доступ до вищої освіти. Під *культурною компетентністю* ми розуміємо наявність стійкого інтересу до опанування культурних і мистецьких здобутків України та світу, шанобливого ставлення до культурних цінностей українців, представників корінних народів і національних меншин, інших держав і народів; здатність розуміти і цінувати творчі способи вираження та передачі ідей у різних культурах; прагнення до розвитку і вираження власних ідей, почуттів засобами культури та мистецтва [14].

Незважаючи на окремі проблеми та недоліки, що властиві будь-якій системі оцінювання, упровадження зовнішнього незалежного оцінювання підвищило якість середньої та вищої освіти в Україні, позитивно позначилося на розвитку історичної, громадянської, соціальної, культурної компетентностей, а здобуті знання з історії України дали змогу сформувати покоління патріотів України – бійців ЗСУ та волонтерів, що стали на захист України в 2014 р. під час війни росії проти України та продовжують захищати суверенітет та соборність держави і сьогодні.

Третій період – 2010–2013 р., коли чинилися спроби замінити історію становлення української державності проектом «Спільний підручник» (російсько-український), у якому школярам українських шкіл пропонувалося не так спільне, як виключно російське бачення минулого України. Передумовою цих процесів, що могли призвести до трагічних для нашої держави наслідків, було обрання президентом України російського агента Віктора Януковича та призначення міністром освіти та науки відомого українофоба Дмитра Табачника. Вони намагалися змінити програми з історії України та ЗНО з історії України, виключивши звідти прізвища лідерів українського руху Степана Бандери та Романа Шухевича, насаджували російський та советський наративи через концепти «вітчизняних війн» 1812 та 1941–1945 рр., насправді війн за контроль окупантів над українською територією та її населенням. Серед освітян та здобувачів освіти популяризувалися російська та советська символіка: червоні прапори, георгіївські стрічки, традиції «победобесія» під час ушанування пам'яті учасників та жертв Другої світової війни.

Імпонує об'єктивність Ф. Турченка. Автор згадав не лише про власну роль та здобутки в процесі написання підручника з історії України, а й визначив ціле покоління істориків, які взялися за невдячну і не надто безпечну справу написання підручника для населення держави, яке й досі не має спільної історичної пам'яті [7]. Що вже казати про 90-ті роки ХХ ст. Окрему подяку автор висловлює вчителям історії українських шкіл, які схвалили концепцію та зміст підручника для 10–11-х класів, чим позбавили противників українського бачення історії закрити їх доступ до українських шкіл [18]. Спільними зусиллями Ф. Турченку та його однодумцям удалося прорвати інформаційну блокаду комуністичних

штампів, ідеологом та міфологом і надати можливість мільйонам українців фахово розібратися у своєму минулому. З особливою теплою він пише про Наталію Теплоухову, представницю Міністерства освіти і науки України, яка зіграла значну роль у появі підручника з історії України та змінах у підходів до викладання історії у закладах середньої освіти.

На сторінках книжки Ф. Турченко відзначив роль освітян, причетних до створення підручника з історії України. Їхній внесок був доволі вагомим, тому зупинимося на ньому детальніше. У розділі «Історія країни, «якої не було», що охоплює 1992–1993 рр. – своєрідний підготовчий етап українського підручникотворення, Ф. Турченко згадав про нараду щодо підготовки нових підручників з історії. У ній узяли участь заступники керівників обласних управлінь освіти Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Херсонської, Миколаївської областей [18, с. 26]. Автор книги згадує, що «усвідомлюючи, що нарада матиме політичний підтекст, запросив до роботи добре знайомих йому науковців, які отримали освіту в Харківському і Дніпропетровському університетах, спеціалізувалися на історії України, підтримували постійні зв'язки зі школою і були вільними від ностальгійних поглядів щодо комуністичного минулого» [18, с. 26]. Серед таких була Ганна Кирилівна Швидько, професор Дніпропетровського національного університету. За результатами наради Г.К. Швидько було рекомендовано для написання підручника з історії України для 8-го класу (охоплював період XVI–XVIII ст.) [18 с. 43]. Історик Олександр Удод пізніше згадував: «...обговорювали прискіпливо, абзац за абзацем, рядок за рядком» [21, с. 3].

Вагомою була і роль професора Юрія Мицика в круглому столі «Історія України XX ст. на сторінках шкільних підручників», який відбувся за участі народних депутатів лівого політичного спрямування, істориків, працівників Міністерства, авторів підручників, учителів і методистів. Результатом цієї наради було збереження підручників і недопущення фальсифікації історії України на догоду Москві [18, с. 57].

Аналізуючи процеси створення підручників з історії України автор книги відзначив, що «підручники з історії України вперше було написано на Південному Сході України, де для цього, здавалося, було найменше умов. До їх появи виявився причетним автор, а також учені історики Донецька, Дніпра та Запоріжжя, учителі історії загальноосвітніх шкіл цього регіону» [18, с. 24].

У цей період боротьби за історію неважко помітити поступ України в осягненні свого минулого. Чимало «білих плям» початку 90-х років уже давно стали складовою частиною національної пам'яті України, а до пантеону українських героїв та визначних свят потрапили події та особистості, які вперше були згадані на сторінках підручників з історії України групи Ф. Турченка. У книзі простежується опір українському баченню історії, який реалізовувався через проекти «регіональний підручник», «спільний підручник», а в 2014 р. у формі відкритої агресії росії проти України та виявах воєнничого сепаратизму, коли поруч з іншими символами нашої держави знищувалися підручники з історії України. Намагання змінити зміст та методику викладання історії під російські наративи та парадигму треба розглядати як спробу інтелектуальної окупації України та асиміляції її населення. Аналіз цих процесів дає змогу зрозуміти, як готувалося покоління рашизму, які їхали в Україну поширювати Новоросію та боротися з «фашизмом», не помічаючи становлення неосталінізму на теренах росії, та українських колаборантів, що під впливом російського наративу під час викладання історії мали зустрічати окупантів із квітами. Це розпочалося зі сторінок російських підручників, де І. Сталін зображувався «як ефективний менеджер», а масові репресії виявилися «прагматичним інструментом вирішення народно-господарських завдань» (про це Ф. Турченко писав ще в 2010–2011 рр.) [18; 22].

Окремий розділ «Операція «Спільний підручник» аналізує спроби нав'язати Україні міф про спільну історію через створення єдиного підручника для всіх країн СНД або посібника для вчителя [22]. Ф. Турченко, В. Брехуненко, В. В'ятрович, Я. Дашкевич, Л. Залізняк та низка українських істориків викривали псевдонауковість та небезпеку такої позиції, яка суперечить історичним фактам та концепції українського державотворення, становить загрозу територіальній та духовній соборності України [2–4; 10]. Цим вони зробили якісне та вчасне інтелектуальне щеплення проти ураження вірусом небезпечних історичних міфів.

Наприклад, в умовах російсько-української війни в 2015 р. у співавторстві з Г. Турченком побачила світ надзвичайно актуальна праця «Проект «Новоросія»: ювілей на крові 1764–2014 рр.» в іншій редакції «Проект «Новоросія і новітня російсько-українська війна», яка стала відповіддю на російський та сепаратистський наративи стосовно підходів до викладання історії України [16; 19]. Ці дослідження аргументовано спростовують усі міфи про історичні традиції Новоросії на теренах сучасної України і є гарним матеріалом для боротьби з історичними фейками та російським наративом.

Процес українського підручникотворення є чудовим аргументом на користь ідеї української соборності. Навчальні посібники з історії України, якими користувалися учні Галичини та Закарпаття,

писали на початку 90-х років ХХ ст. науковці з Півдня та Сходу України. Це стало своєрідним продовженням традиції написання українського підручника ще з початку ХХ ст., коли автором популярної книги з історії України був мешканець Півдня України Микола Аркас.

У 90-х роках ХХ ст. українські історики спромоглися в надскладних умовах написати та захистити підручник з історії України, суттєво оновити програму та методологію викладання суспільствознавчих дисциплін. Але... Незважаючи на появу сучасних програм та підручників з історії України, значна частина вчителів продовжувала викладати історію України як «історію держави, якої не було» (про одну з таких Ф. Турченко згадує на сторінках книги) [18, с. 23]. На жаль, чимало таких «учителів» і нині продовжують працювати в українських школах, що мало сумні наслідки для Української держави навесні 2014 р.

На оновлених програмах, підручниках з історії України, створених у 90-ті роки, методиках інтерактивного викладання навчальних дисциплін було виховано покоління українців, які стали учасниками Помаранчевої революції, Революції гідності, серед них чимало волонтерів, вояків добровольчих батальйонів та Збройних сил України, які боронять Україну на Півдні та Сході України. Це був дієвий вияв громадянської компетентності, який виявився у розумінні власної ідентичності, бажанні захищати національні та демократичні цінності, розумінні основних подій національної, демократичної та світової історії, спроможності ефективно протидіяти ворогу в інформаційній війні. «Виразно й глибоко відчувати приналежність до певної нації спроможний лише той, хто змалку зрісся з нацією, хто змалку звик дивитися на рідну націю як на щось міцне, вічне, закономірне, що з давніх-давен і при всяких умовах існувало, існує й буде існувати», – писав Н. Григорієв [9, с. 3].

Українська освіта, яка мала шанс перейти на засади компетентнісного підходу через запровадження 12-річної школи, нині робить нову спробу. У Концепції розвитку освіти до 2025 р. задекларовано не лише «зелене світло» для компетентнісного підходу, а й зроблено важливий крок у напрямі до нього: заплановано розробити і запровадити впродовж 2015–2017 рр. національний курікулум з орієнтацією на найкращий європейський досвід. Ще одним позитивом має стати запровадження єдиних стандартів – індикаторів знань, умінь і навичок у галузі ІКТ для учнів та викладачів, що теж наблизить нас до розвитку ключових компетентностей учнів, інформаційної і підприємницької зокрема [11; 14; 15].

Громадянська та історична освітня галузь пройшла декілька етапів реформування в період трансформації української освіти ХХ–ХХІ ст. На сучасному етапі ці завдання не змінилися, вони мають бути вдосконалені та модернізовані, бо мають велике значення для України на сучасному етапі державотворення, коли розв’язання «українського питання» є як ніколи актуальним для всього світу.

Література:

1. Бакка Т., Ладиченко Т., Марголіна Л. Громадянська освіта: основи демократії : навчальний посібник. Харків : Основа, 2007. 167 с.
2. Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. Київ, 2017. 280 с.
3. Брехуненко В. Україна й українці: ім'я як поле битви. Київ, 2020. 272 с.
4. Війна і міф. Друга світова війна / за ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. Харків, 2016. 272 с.
5. Грицак Я. Нарис з історії модерної України. Київ, 1996. 358 с.
6. Грицак Я. Як викладати історію після 1991 року? *Страсті за націоналізмом*. Київ : Критика, 2011. С. 17–33.
7. Грицак Я. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.
8. Грицак Я. Що залишилося після Помаранчевої революції? *Страсті за націоналізмом*. Київ : Критика, 2011. С. 299–321.
9. Григор'єв-Наш (Никифор Григорієв) Н. Про навчання дітей рідної історії. Київ : Веселка, 2007. 31 с.
10. Дашкевич Я. Чи має Україна свою історію? З приводу круглого столу «Історія України ХХ ст. на сторінках підручників». *Шлях перемоги*. 1997. 4 січня.
11. Державний стандарт базової середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (дата звернення: 20.08.2025).
12. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. Київ, 2005. 35 с.
13. Нова українська школа: основи стандарту освіти. Львів, 2016. 64 с.
14. Огляд і розбір Держстандарту громадянської та історичної освітньої галузі URL: <https://naurok.com.ua/post/oglyad-i-rozbir-derzhstandartu-gromadyansko-ta-istorichno-osvitno-galuzi> (дата звернення: 27.08.2025).
15. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyizagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898> (дата звернення: 25.08.2025).
16. Турченко Ф., Турченко Г. Проєкт «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя, 2015. 158 с.
17. Турченко Ф. Українська революція 1917–1921 рр. (Погляд із Запоріжжя). Запоріжжя, 2018. 188 с.
18. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ, 2016. 168 с.
19. Турченко Ф., Турченко Г. Проєкт «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Запоріжжя, 2016. 163 с.
20. Турченко Ф. Новітня історія України. 10-й клас. Київ, 1994. 326 с.

21. Удод О. Підручник з історії України – невід’ємний атрибут держави. *Історія України*. 2006. № 1. С. 3.
22. Україна й Росія розроблять спільні підручники для вчителів історії. URL: http://ukped.com/index.php?option=com_content&view=article&id...s.. (дата звернення: 26.08.2025).
23. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 348 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025